

Epistola lui
Pavel către
Filimon -
analiză
exegetică

OCTAVIAN BABAN

INTRODUCERE ÎN EXEGEZA NOULUI TESTAMENT

Ediție online, 2015

Analiză exegetică: Epistola către Filimon

Cuvinte cheie:

desmios, 1, 9; *desmiois*: 10, 13.

splachna, 7, 9, 20.

achrestos, *euchrestos*, 11

onaimos, 20 (cf. Onesimos)

hypakouw, *akouw*

hos doulon, *huper doulon*, 16

anapauzo, 7, 20.

Date generale

Pavel era sau fusese în închisoare în momentul întâlnirii lui Onisim și al convertirii acestuia. Deasemeni, Pavel era destul de în vârstă la momentul scrierii (dacă a fost scrisă în anul 62-63, Pavel avea aproximativ 57 de ani – în ipoteza nașterii sale în jurul anului 5 d.H., cf. Filimon 9). Folosirea nuanțată a autorității sale pastorale amintește de 1-2 Corinteni, unde Pavel, de asemenea, se bazează pe faptul că este părintele spiritual, în credință, al credincioșilor de acolo. Este posibil ca epistola să fi fost scrisă prin intermediul unui secretar (cf. Filimon 19). Tema socială a relațiilor patroni - robi, centrală în epistolă, este o temă destul de des întâlnită în epistelele lui Pavel.

Epistola este destinată lui Filimon, locuitor al cetății Colose (Col. 4:9, 17) și, prin asociere, și Apfiei (soția lui) și lui Arhip (fiul său). În casa lor din Colose fusese organizată o Biserică, iar Filimon este cunoscut drept un om care îi încurajează pe credincioși și le vine în ajutor la nevoie. Pavel scrie din Roma și în asociere cu această scrisoare apar aceleași personaje ca și în Coloseni (Timotei, Luca, Dima, Aristarh, Epafra). Este foarte

probabil, astfel, ca Tihic să fi dus această scrisoare la Filimon și să fi mers, împreună cu el, și Onisim, toate întâmplându-se în aceeași perioadă cu scrierea scrisorii către Coloseni (60-61).

Onisim, în particular, este personajul cel mai „colorat” din această epistolă. El are existența cea mai tumultuoasă: se înțelege că a fost sclavul lui Filimon, că i-a adus pagubă (aparent, costisitoare) și că a fugit la Roma. Aici îl găsește Pavel și îl convertește (de fapt, nu doar Onisim este un „copil în credință” al lui Pavel, născut în lanțuri, dar și Filimon își datorează credința tot lui Pavel, v. 19). Onisim este și prilejul unor interesante jocuri de cuvinte: *oninemi* – înseamnă a face o favoare, un bine (cf. 20), Pavel zice că altădată Onisim îi era nefolositor lui Filimon, *achrestos* (joc de cuvinte cu *achristos* – fără Hristos, necreștin și *achrestos* - nefolositor; cf. *chrestos* – bun, *christos* – Mesia, Hristos), dar acum a devenit *euchrestos* („folositor”, „într-adevăr bun”, expresie apropiată de cuvintele „bun creștin”, *euchristianos*, sau „bun de Hristos”, *euchristos*).

În același timp, Pavel îl numește „copilul meu, născut în lanțuri” și „inima mea” (sau „dragostea mea”, cf. vv. 10, 12).

După cum se poate observa, povestea neobișnuită a lui Onisim a fost cauza unei mari înduioșări a lui Pavel, în calitatea sa de mare apostol și evanghelist, întemnițat acum, dar încă binecuvântat în vestirea evangheliei, încât el folosește toată știința sa persuasivă ca să îi scrie lui Filimon și să mijlocească pentru Onisim.

Analiza epistolei:

PREZENTARE, 1-3:

1 Παῦλος δέσμιος Χριστοῦ Ἰησοῦ καὶ Τιμόθεος ὁ ἀδελφὸς Φιλίμονι τῷ ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ ἡμῶν 2 καὶ Ἀπφία τῇ ἀδελφῇ καὶ Ἀρχίππῳ τῷ συστρατιώτῃ ἡμῶν καὶ τῇ κατ’ οἶκόν σου ἐκκλησίᾳ, 3 χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.

RUGĂCIUNE INTRODUCTIVĂ, 4-7:

4 Εὐχαριστῶ τῷ θεῷ μου πάντοτε μνεΐαν σου ποιούμενος ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου, 5 ἀκούων σου τὴν ἀγάπην καὶ τὴν πίστιν, ἣν ἔχεις πρὸς τὸν κύριον Ἰησοῦν καὶ εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, 6 ὅπως ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου ἐνεργῆς γένηται ἐν ἐπιγνώσει παντός ἀγαθοῦ τοῦ ἐν ἡμῖν εἰς Χριστόν. 7 χαρὰν γὰρ πολλὴν ἔσχον καὶ παράκλησιν ἐπὶ τῇ ἀγάπῃ σου, ὅτι τὰ σπλάγχνα τῶν ἁγίων ἀναπέπαιται διὰ σοῦ, ἀδελφέ.

4 Εὐχαριστῶ

τῷ Θεῷ μου
 πάντοτε μνεΐαν σου
 ποιούμενος
 ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου,
5 ἀκούων
 σου
 τὴν ἀγάπην
 καὶ
 τὴν πίστιν
 ἣν εχεις
 πρὸς τον Κύριον Ἰησοῦν
 καὶ
 εἰς πάντας τους ἁγίους,
6 ὅπως
 ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου
 ἐνεργῆς γένηται
 ἐν ἐπιγνώσει παντος ἀγαθοῦ
 τοῦ ἐν ἡμῖν (ἐν υμῖν)
 εἰς Χριστον Ἰησοῦν.

7 χαρὰν γὰρ
 (εχομεν)
 ἔσχον

πολλην
 και παράκλησιν
 επι τῆ ἀγάπῃ σου,
 οτι ... ἀναπέπαιται
 τα σπλάγχνα τῶν αγίων
 δια σοῦ, ἀδελφέ.

Observații de delimitare a textului:

Textul vss. 4-7 are individualitate și unitate ideatică, deoarece funcționează ca rugăciune introductivă.

Variantele de text sunt puține la număr:

vs.6: în noi / în voi (en hemin, en humin)

v.s 7. am avut – am / avem (eschon – echomen)

Prezenta analiză exegetică va lucra cu textul NA27: în noi; am (am avut).

Observații de analiză – structură a textului:

Textul se bazează pe două propoziții principale, cu subordonatele lor: vs. 4: Mulțumesc lui Dumnezeu (eucharisto) etc., și v.s 7: Am avut, astfel, bucurie (charan gar eschon), etc. Cele două predicate sunt arătate prin culoare galbenă.

Analiza frazei nr. 1:

4 Εὐχαριστῶ

Mulțumesc

τῷ Θεῷ μου

Dumnezeului meu

πάντοτε μείαν σου

întotdeauna amintire de tine

ποιούμενος

facându-mi (când îmi aduc
aminte de tine...)

ἐπι τῶν προσευχῶν μου,

în rugăciunile mele

5 ἀκούων

Auzind (când aud, ca unul care aud...)

σου

τὴν ἀγάπην

de dragostea ta

καὶ

τὴν πίστιν

și de credința (ta)

ἣν ἔχεις

pe care o ai (pe care le ai?... acord logic! Discuție: cum se raportează cele două la verbul „o ai”...)

πρὸς τὸν Κύριον Ἰησοῦν

în domnul Isus

καὶ

ἔτι

εἰς πάντας τοὺς ἀγίους,

în (înspre) toți frații. (Discuție: are credință în Isus și în frați, sau cele două calități se raportează încrucișat: dragoste față de frați, credință în Isus? – structură în x, chiasmică; sau, a treia variantă: are dragoste și credință (credincioșie) și față de domnul Isus și față de frați).

ὅπως

Așa încât (îi mulțumesc așa încât... sau îi mulțumesc în rugăciune așa încât... deci se poate traduce și „mă rog așa încât...”)

ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου

participarea la credință a ta (participarea ta la credință; partea ta, părtășia ta, contribuția ta la viața de credință a Bisericii...)

ἐνεργῆς γένηται

activă să devină (să devină practică, puternică, să se exprime practic, prin fapte)

ἐν ἐπιγνώσει παντός ἀγαθοῦ

în cunoașterea întregului bine (sau: în cunoașterea tuturor lucrurilor bune; sau: așa încât să fie cunoscut tot binele...; atenție la felul în care se traduce prepoziția ἐν).

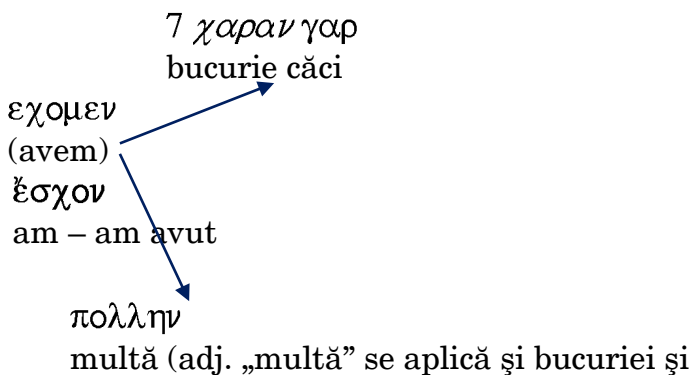
τοῦ ἐν ἡμῖν (ἐν ὑμῖν)

cel (care se face) între noi / între voi

εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν.

în Hristos Isus (prin credința lui Hristos, prin credința în Hristos, spre lauda lui Hristos; din pricina lui Hristos; sau celor care sunt frați cu noi în Hristos)

Analiza frazei nr. 2:

mângâierii sau doar mângâierii?)

και παράκλησιν
și mângâiere (sau: încurajare)

επι τῆ ἀγάπῃ σου,
cu privire la dragostea ta
οτι ... ἀναπέπνυται
că ... ai înviorat

τα σπλάγχνα τῶν ἁγίων
inimile (viețile; sufletelor; lit. gr. intestinale,
stomacul) sfinților

δια σοῦ, ἀδελφέ.
prin tine, frate.

A. Traducere finală a pasajului:

Îi mulțumesc Dumnezeului meu întotdeauna în rugăciunile mele, când îmi aduc aminte de tine, ca unul care am auzit de dragostea și credința pe care le ai în Hristos Isus și pentru toți sfinții, și mă rog ca participarea ta la credință să ajungă puternică în fapte, astfel încât să fie cunoscute toate lucrurile bune care se fac între noi, prin credința în Hristos.

M-am bucurat și am fost încurajat mult cu privire la dragostea ta pentru că, frate, inimile credincioșilor au fost înviorate prin tine.

B. Exegeză:

B1. Ce spune textul:

Pavel își începe scrisoarea arătându-i lui Filimon că se bucură și se roagă pentru el din cauza calității credinței și dragostei pe care el le are pentru frați.

B2. Ce înseamnă ceea ce spune textul:

În felul acesta, Pavel, ca un bun păstor și mediator, își pregătește diplomatic și practic rugămintea privitoare la Onisim, sugerându-i lui Filimon că trebuie să continue în același fel cum a trăit până acum, demn de laudă, prin dragoste, credință și fapte bune (caracter practic).

B3. Mesaj exegetic:

În sine, formulare generată de sfatul către Filimon:

Un bun creștin care are întâmpină greutăți în relațiile cu ceilalți, trebuie să persevereze să fie cunoscut prin calitățile sale creștine, prin credință și dragoste, prin ajutor practic, ca să astfel să îi poată încuraja și înviora pe frați și să dea mărturie despre Hristos.

Formulare obiectivă care îl cuprinde și pe Pavel și pe Filimon (formulare care se plasează între exegeză și hermeneutică, între mesajul de atunci și semnificația sa astăzi):

Un bun păstor sau mediator va ști să încurajeze vindecarea relațiilor problematice prin sfătuire atentă, cu tact, cu respect cu accent pe valoarea continuității în dragoste, credință și fapte bune.

C. Comunicare:

C1. Homiletică

Exemplu:

Calitățile și răspunderea creștinului matur, când relațiile cu frații trebuie vindecate.

Introducere: exemplu de relație deteriorată. O greșală îl nedreptățește pe cineva, îl păgubește. Frică și fugă pe deoparte, severitate, nemulțumire și răzbunare pe de cealaltă parte. Cine a greșit poate fi credincios sau nu (sau poate deveni credincios mai târziu, se poate pocăi mai târziu). Care este răspunsul creștin? Ce trebuie să fac cum trebuie să fiu? Întrebare importantă pentru tine, dacă ai o asemenea relație dificilă cu cineva. Întrebare importantă pentru tine dacă ești implicat într-o asemenea relație, ca mediator.

- a. Ca mediator fii înțelept, sensibil, cu tact, ferm.
- b. În calitate de parte vătămată, creștin fiind, înțelege că trebuie:
 - a. Să fii plin de dragoste, de credință, de fapte bune.
 - b. Să continui în aceste calități, cu perseverență.
 - c. Să știi că aceasta purtare este o cale majoră prin care poți aduce înviore în Biserică.
 - d. Să știi că printr-o purtare ca aceasta poți schimba comunitate, orașul, țara, lumea în care trăim.

Încheiere: Exemplu de relație reparată pe baza unor principii biblice.

C2. Emisiuni radio

Se poate imagina un interviu, o dezbatere. Introducerea se bazează pe un promo (sondaj la subiect, sau pe un subiect apropiat: importanța relațiilor, importanța împăcării; ce poate favoriza o împăcare; importanța tactului în mediere; cum ar fi Biserica dacă relațiile între credincioși ar fi relații frumoase, etc.).

C3. Emisiuni tv

Se poate imagina o masă rotundă, un talk-show, plecând de la niște imagini sau reportaje despre studii cu privire la caracterul distructiv al conflictelor sociale. Problematici familiale: „frate-frate, dar brânza este pe bani”. Problematici politice: „zidul Berlinului”, „cortina de fier”. Problematici sociale: relații angajați – patroni. Se arată validitatea principiilor și a abordării lui Pavel în cazul Filimon – Onisim.

C4. Arte dramatice (scenete). O scenetă despre un mediator și problemele lui. Un dialog între Pavel și Filimon despre calitățile arătate altădată și pe care ar trebui să le confirme și acum. O scenetă istorică despre un conflict angajat-angajator în care angajatul se plânge că nu știe ce se întâmplă, dar șeful nu mai este același om ca altădată (eventual, și șeful se plânge la fel despre angajatul său).

C5. Artă grafică (pictură, desen, expoziții, etc.)

C6. Arte literare (poezie, nuvelă, roman)

APELUL ÎN FAVOAREA LUI ONISIM

8 Διὸ πολλὴν ἐν Χριστῷ παρρησίαν ἔχων ἐπιτάσσειν σοι τὸ ἀνῆκον 9 διὰ τὴν ἀγάπην μᾶλλον παρακαλῶ, τοιοῦτος ὢν ὡς Παῦλος πρεσβύτης νυνὶ δὲ καὶ δέσμιος Χριστοῦ Ἰησοῦ· 10 παρακαλῶ σε περὶ τοῦ ἐμοῦ τέκνου, ὃν ἐγέννησα ἐν τοῖς δεσμοῖς, Ὀνήσιμον, 11 τὸν ποτέ σοι ἄχρηστον νυνὶ δὲ [καὶ] σοὶ καὶ ἐμοὶ εὐχρηστον, 12 ὃν ἀνέπεμψά σοι, αὐτόν, τοῦτ' ἔστιν τὰ ἐμὰ σπλάγχνα· 13 ὃν ἐγὼ ἐβουλόμην πρὸς ἐμαυτὸν κατέχειν, ἵνα ὑπὲρ σοῦ μοι διακονῆ ἐν τοῖς δεσμοῖς τοῦ εὐαγγελίου, 14 χωρὶς δὲ τῆς σῆς γνώμης οὐδὲν ἠθέλησα ποιῆσαι, ἵνα μὴ ὡς κατὰ ἀνάγκην τὸ ἀγαθὸν σου ᾗ ἀλλὰ κατὰ ἐκούσιον. 15 τάχα γὰρ διὰ τοῦτο ἐχωρίσθη πρὸς ὦραν, ἵνα αἰώνιον αὐτὸν ἀπέχῃς, 16 οὐκέτι ὡς δοῦλον ἀλλ' ὑπὲρ δοῦλον, ἀδελφὸν ἀγαπητόν, μάλιστα ἐμοί, πόσω δὲ μᾶλλον σοὶ καὶ ἐν σαρκὶ καὶ ἐν κυρίῳ.

17 Εἰ οὖν με ἔχεις κοινωνόν, προσλαβοῦ αὐτὸν ὡς ἐμέ. 18 εἰ δέ τι ἠδίκησέν σε ἢ ὀφείλει, τοῦτο ἐμοὶ ἐλλόγα. 19 ἐγὼ Παῦλος ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ, ἐγὼ ἀποτίσω· ἵνα μὴ λέγω σοι ὅτι καὶ σεαυτὸν μοι προσοφείλεις. 20 ναὶ ἀδελφέ, ἐγὼ σου ὀναίμην ἐν κυρίῳ· ἀνάπαυσόν μου τὰ σπλάγχνα ἐν Χριστῷ.

21 Πεποιθὼς τῇ ὑπακοῇ σου ἔγραψά σοι, εἰδὼς ὅτι καὶ ὑπὲρ ἃ λέγω ποιήσεις. 22 ἅμα δὲ καὶ ἐτοίμαζέ μοι ξενίαν· ἐλπίζω γὰρ ὅτι διὰ τῶν προσευχῶν ὑμῶν χαρισθήσομαι ὑμῖν.

Idee exegetică a întregii epistole:

Pavel îi scrie lui Filimon cu tact diplomatic, cu autoritate politico drapată – dar transparentă, cu dragoste nedisimulată, cu inteligență retorică, ca să îl accepte ca frate în Hristos, acum, pe Onisim (un fost rob care i-a adus neajunsuri în trecut).

Cu tact: diplomatic, retoric;

Cu autoritate: apostolică, de evanghelist, de vârstă, de suferință.

Cu dragoste: îl recomandă pe Onisim cu mare dragoste.

Cu inteligență: se raportează elegant la Filimon, ca la un om educat (jocuri de cuvinte, paralelisme, antiteze, subtilități).

Perspective hermeneutice (ce semnificație are textul biblic pentru cititorul de astăzi):

1. Cum să tratezi conflictele sociale și economice, între creștini patroni – angajați (creștini bogați și săraci, creștini vechi și creștini recentți, care au o istorie complicată), din perspectiva frăției în Hristos și a veșniciei răscumpărate.

- Plata datoriilor este importantă, dar responsabilitatea unei comunități creștine noi depășește orizontul datoriilor economice.

- Importanța mărturiei și acceptării reciproce.
 - Importanța acordării unei șanse reale celor de curând întorși la Hristos.
 - Importanța și responsabilitatea de patron.
2. Cum să înțelegi, ca Onisim, că a trăi pentru Hristos și a lucra în Biserică, înseamnă a avea și curajul de a rezolva aspectele negative ale trecutului.
 3. Cum să înțelegi, ca Filimon, că întoarcerea și pocăința foștilor delicvenți este o posibilitate care trebuie tratată cu sensibilitate.
 4. Cum să înțelegi, ca Pavel, că poți și trebuie să intervii în conflicte, cu dragoste, cu tact, prin identificare cu problemele oamenilor.
 5. Cum să te porți, ca pastor, cu creștinii bogați.
 6. Cum să te raportezi la creștinii tineri, care au un trecut problematic și au nevoie de o șansă.
 7. Cum să iei în considerare că există principii biblice majore pe baza cărora poți interveni, în general, în problemele economice și sociale ale timpului tău.

SALUTĂRI

23 Ἀσπάζεται σε Ἐπαφρᾶς ὁ συναιχμάλωτός μου ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, 24 Μάρκος, Ἀρίσταρχος, Δημᾶς, Λουκᾶς, οἱ συνεργοί μου. 25 Ἡ χάρις τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν.

Salutările finale transmit ideea că în spatele scrisorii nu se află doar autoritatea lui Pavel, ci și cea a echipei sale, formate din Epafra, Marcu, Aristarh, Demas și Luca. Prin ascultarea sa probabilă și de dorit, Filimon va continua să facă din această echipă lărgită care trăiește și lucrează spre slava lui Dumnezeu. Perspectiva apartenenței la acest grup care îl sprijină pe Pavel îi dă siguranța sporită a unei identități clare de lucrător creștin dedicat.

Bibliografie

- Bailey, J. L., Vander Broek, L. D., *Literary forms in the New Testament* (London: SPCK, 1992).
- Barr, J., *The Semantics of Biblical Language* (Oxford: OUP, 1961).
- Bock, D. L., Fanning, B. M. (eds), *Interpreting the New Testament Text* (Wheaton, IL: Crossways Books, 2006).
- Bălănescu, O., *Texte și pre-texte. Introducere în pragmatică* (București: Ariadna 98, 2005).
- Burge, G. M., *Interpreting the Gospel of John* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1992).
- Carson, D. A., *Probleme exegetice* (tr. Alina Giurgiu, Sibiu: Betania, 1998).
- Cotterell, P., Turner, M., *Linguistics and Biblical Interpretation* (London: SPCK, 1989).
- Egger, W., *Metodologia Noului Testament* (tr. Dumitru Groșan, Cluj: Galaxia Gutenberg, 2006).
- Fee, G. D., *Exegeza Noului Testament* (tr. Alina Giurgiu, Sibiu: Colegiul Biblic Betania, 1998).
- Fee, G. D., Stuart, D., *Biblia ca literatură*, (tr. Adrian Pastor, Cluj-Napoca: Logos, 1995).
- Gheorghe M., *Epistola către Tit. Ghid exegetic pe textul grecesc* (Arad: Multimedia, 2002).
- Hagner, D. A., *New Testament Exegesis and Research: A Guide for Seminarians* (Pasadena, California: Fuller Seminary Press, 1999).

- Kaiser, W., Jr., Silva M., *Principii de hermeneutică biblică* (Cluj-Napoca: Logos, 2006).
- Klein, W. W., Blomberg, C. L., Hubbard, R. L. jr., *Introduction to Biblical Interpretation* (London: Word, 1993).
- Lamsa, G. L., *Idioms in the Bible explained and A Key to the Original Gospels* (San Francisco, CA: Harper and Row, 1985).
- Liefeld, W. L., *Interpreting the Book of Acts* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1995).
- Longenecker, R., *Biblical Exegesis in the Apostolic Period* (Grand Rapids / Vancouver: Eerdmans / Regent College, 1999)
- Longman III, T., *Literary Approaches to Biblical Interpretation* (Leicester, UK: Apollos, 1987).
- McDill, W., *Predicarea Eficientă. 12 Deprinderi Esențiale* (Oradea: Editura Universității Emanuel, 2006);
- McKnight, S., *Interpreting the Synoptic Gospels* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1988).
- Michaels, J. R., *Interpreting the Book of Revelation* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1992).
- Miller, C., *Marketplace Preaching. How to Return the Sermon to Where It Belongs* (Grand Rapids, MI: Baker Books, 1995)
- Osborne, G.R., *The Hermeneutical Spiral. A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation* (Downers Grove, IL: IVP, 1991).
- Pânzaru, I., *Practici ale interpretării de text* (Iași: Polirom, 1999).
- Pârveu, I., *Cum se interpretează operele filosofice* (București: Punct, 2001).
- Porter, S. E., *Handbook to Exegesis of the New Testament* (Leiden: Brill, 1997).

- Porter, S. E. (ed), *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation* (Abingdon, Oxon UK (New York, NY): Routledge, 2009)
- Poythress, V. S., *Science and Hermeneutics* (Leicester, UK: Apollos, 1988).
- Ricouer, P., *Eseuri de hermeneutică* (tr. Vasile Tonoiu, București: Humanitas, 1995).
- Robinson, H., *Arta Comunicării Adevărului Biblic* (Cluj: Logos, 1998);
- Ross, Ch., and Sibley, R., (ed), *Illuminating Eco: On the Boundaries of Interpretation*, Aldershot: Ashgate. 2004.
- Silva, M., *God, Language and Scripture. Reading the Bible in the light of general linguistics* (Leicester, UK: Apollos, 1990).
- Schleiermacher, F.D.E., *Hermeneutica* (tr. I.N. Râmbu, Iași: Polirom, 2001).
- Schreiner, T. R., *Interpreting the Pauline Epistles* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1990).
- Thiselton, A., *The Two Horizons. New Testament Hermeneutics and Philosophical Description* (London: Paternoster, 1980).
- Idem*, *New Horizons in Hermeneutics. The Theory and Practice of Transforming Biblical Reading* (London: HarperCollins, 1992).
- Trotter, A. H., jr., *Interpreting the Epistle to the Hebrews* (Grand Rapids, MI: Baker Book, 1997).
- Tuckett, C.M., *Reading the NT. Methods of Interpretation* (London: SPCK, 1990 (1987)).
- Umberto Eco, *Limitele Interpretării*, Ștefania Mincu și Daniela Bucșă (trad), Constanța: Editura Pontica, 1996.